

Affedicilik
İlişkisel Bir Süreç: Araştırma ve Yansımalar¹
Judith ANDERSON

Çev: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN*

Özet

Bu çalışmamda, psikanalitik uygulama yapanların, kültürel, dini ve siyasi öğeler taşıyan ve girift bir konu olan affetme kavramının asıl algıladıklarını mülakatlara dayalı nitel araştırmalar yoluyla açıklamaktayım. Psikanalitik uygulayıcılar affetme duygusuna o kadar önem verirler ki, bazen bu his psikanalitik çabanın odak noktasını oluşturur. İçeriğini temelde dinler ve kültürlerin belirlediği bu kavram analitik düşünme ile zenginleşmiştir. Affetme kapasitesinin arttırılması, bilinçliliği, hem kendine hem de başkalarına empatiyi ve saldırganlığı kontrol etmeyi gerektirir.

Anahtar kelimeler: Bağışlama, intikam, ilişkisel

Abstract

Through qualitative research based on interviews, I describe how psychoanalytic practitioners perceive forgiveness, a complex subject with cultural, religious and political associations. They see it as important, and sometimes at the heart of the psychoanalytic endeavour. Analytic thinking has enriched what is essentially a concept determined by religions and cultures. The development of the capacity to forgive requires consciousness and empathy, for both

---

¹Judith Anderson, "Forgiveness – a relational process: Research and reflections", *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, March 2007; 9(1): 63–76.

* Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi ABD Öğretim Üyesi, huseinyegin@ibu.edu.tr

self and other, and the need for appropriate metabolizing of aggression. **Keywords:** Forgiveness, revenge, relational

Giriş:

Psikoterapi bağlamında böylesine önemli bir konu ele alındığında ilişkisel bir bakış açısı, terapistin öznelliğinin ne kadar önemli bir ilgi odağı olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmamda, affetme kavramının nasıl tanımlandığı, affetme becerisinin nasıl oluştuğu, hangi süreçlerin affetme ile alakalı olduğu, psikoterapistlerin konu hakkında sahip oldukları ön koşulları, kültürel ve manevi bakış açılarındaki ilgi düzeylerini bulmaya çalışmaktayım.

Üzerinde çalışma yapmam istendiğinde, affetme konusu benim ilgi odağım haline dönüştü (Andersen, 2004a). Pratik olarak baktığımda, affetme konusunda yaptığım çalışma sırasında elde ettiğim klinik tecrübelerimin beni, toplumsal değerleri daha da küçümseyen biri haline getirdiğini fark ettim. Çünkü hastaların kendilerine karşı işlenen suçu çok geçmeden affetmelerinin altında büyük ölçüde iyi niyetli dinî danışmanların teşviklerinin olduğunu biliyordum. Eliot'un (1920) da ifade ettiği üzere, *'bunu bildikten sonra, burada affetmekten söz edilebilir mi?'* Kaçınılmaz olarak böyle evrensel bir konu, kişisel uygulanabilirlik ile ilgili soruları arttırmaktadır; artık Klein'in, "düşmanlıktan affetmeye geçiş" fikri ile kendi analizlerim arasında bağlantı kurabiliyordum. Hayatın, geçmişi yeniden gözden geçirmenin gerekli olduğu bir aşamasındaydım. Affetmem gereken neydi? Başkaları niçin benim affıma muhtaçtı? Beni affedebilirler miydi?

Araştırmam esnasında aklıma takılan üç ana tema belirledim (Anderson, 2004b). Bunlar; daha geniş kültürel / dinî bağlam, affetme kavramının psikanalistler tarafından göz ardı edilme ihtimali ve sadece bir yönüyle odak noktası olabilecekken, bir kısmının bile *diğerleri olmadan var olamayacağı* psiko-dinamik bir yapı olan tövbe,

kefâret, intikam ve ihâneti içine alan çok yönlü bir yapının parçası olarak affetme kavramıdır.

Literatür incelemesi:

Din ve Kültür

Toplumda ve dolayısıyla psikoterapistin zihninde -bilinçli ya da bilinçsiz- affetme kavramının, belli dinî ve kültürel tanımlar ve fikirlerle bağlantılı olması muhtemeldir. Özellikle Hıristiyanlıktaki şu duâ; *'Bize karşı kötülük edenleri bağışladığımız gibi sen de bizim günahlarımızı bağışla'* bu duruma bir örnek olarak verilebilir.

Dinî metinler, psikolojik olaylar hakkında ipuçları verebilir. Yung da; *'Dinî ifadeler, son aşamada bilinçaltına, aşkın süreçlere dayanan ruhsal itiraflardır.'* (1952, para. 555) diyerek bu noktayı imâ etmektedir.

Benlik bilincini ve iç görüşü, affetmenin esas yönü olarak nitelendiren Hinduizm ve Budizm gibi dinler, muayenehane odasında keşfettiğimiz bir yöne tanıklık etmektedirler.

Tek tanrılı dinlerin öğretileri ilişkiyel bir özelliğe sahiptir (Snaith, 1950, s. 86). Tanrı'nın bağışlaması ile insanların affetmesi arasında bağlantılar kuran Hıristiyan teolojisinde günahların affı konusu (günah çıkartma) önemli bir özelliktir. Yahudi dini kaynaklar (örneğin Blumental, 1996) iki çeşit affetme tanımlaması yapar. En temel olanı *'başkalarının kötülüklerini affetmektir'* (*mechila*). Yani, suçlu kişinin pişmanlıkla tövbe ettiği zaman, ('doneteshuva') mazlum kişinin, suçlunun suçunu affedip ona karşı ithamda bulunmaktan vazgeçmesidir (*mechila*). Bu, kalbî bir uzlaşma ya da suçluyu bağrına basma anlamı taşımaz; sadece suçlunun artık hiçbir şeye borçlu olmadığı anlamına gelmektedir. Suç varlığını korur; sadece borç affedilir. Ayrıca *selicha'*dan bahsetmek gerekirse; bu da kalbin suçluya karşı empati gösterme durumudur. Yani suçlunun insan olması hasebiyle zayıf ve şefkate muhtaç olduğunu kalben kabul etme halidir.

İslâm dininde, Allah'ın mağfiretinin genişliği şu şekilde tarif edilir: *'Kulum bana doğru bir adım atsa, ben ona iki adım atarım, o bana doğru yürürse ben ona koşarım.'* Bu açıklama Hıristiyan Prodigal Oğul meseli ile paralellik gösterir. Hıristiyan dininde bu özellik *'yetmiş kez yedi'* ifadesiyle affetmeye yönelik kökten bir davet ile çok fazla vurgulanmıştır.

Williams, 11 Eylül üzerine yazdığı kitapta, kuşku duyabileceğimiz pasifliğe itiraz etmektedir:

Köylü askere bakar ve ona şöyle der, 'diğer alana gitmeyi seçiyorum'. Zalimlerin dünyasına; efendi sorgulanır. Zira inisiyatif alması beklenmeyen kişi aniden inisiyatif alır. Gandi'nin tespit ettiği gibi, bu durum, yöneticiler için çok ürkütücüdür. (Williams,2002, s.28)

Carmichael (2003) günahın ve affın farklılaşan çağdaş tanımlarını inceler. Myra Hindley, JamieBulger, Mary Bell ve Sarah Payne vakalarını modern günah ve suçluluğun hikâyeleri olarak görür. Bireysel günahı, fakirliğin, köleliğin, şiddet ve savaş gibi pek çoğunun dolaylı olarak dâhil olduğu yapısal günaha geçişten söz eder.

Teologlar 'kurtuluş' temasını ele alırlar. 'Bizler kıtanın[Latin Amerika] büyük günahına odaklanmalıyız. Bu günah ki, kıtanın tüm sosyal ve tarihi gerçeğini şekillendirmiş, kitleleri ve tüm halkları çarmıha gerip, öldürmüştür. Bu bağlamda günahı affetmenin ve günahkârı bağışlamanın ne anlama geldiğini sormak durumundayız' (Sobrino, 1986, s.46). Bazı yazarlar affetme ve uzlaşmayı birbirinden ayırt ederek, affetmeksizin uzlaşma olabileceğini söylemektedirler. Diğer taraftan bazı yazarlar, affetmenin uzlaşmanın ön koşulu olduğunu ifade ederken bazıları da affetme söz konusu olsa da uzlaşmanın sağlanamayacağını belirtmektedirler; bu seçeneklerin duruma göre belirlendiği açıktır.

Derrida affetme kavramını şu şekilde ele alır:

[Bütün tanımlar] saf ve koşulsuz bir affetme fikrine atıfta bulunur ki, bu olmadan, bu söylevin hiçbir anlamı olmaz. Kendi anlamına kavuşabilmesi için

anlamının, sonucunun hatta anlaşılabilirliğinin olmaması gerekir. Bu imkânsız bir deliliktir. (Derrida, 2001, s. 53)

Şu sonuca ulaşmıştır: ‘Evet, affedilemez vardır. Doğru söylemek gerekirse affedilmesi gereken tek şey bu değil midir? Eğer bir af konusu varsa, o da yalnızca, affedilemez olanı affetmektir. (2001, s.40).

Psikanalitik Yazın

Wangh’ın (2005) da tespit ettiği üzere affetme psikanalistler tarafından göz ardı edilmektedir. Freud “affetme” kavramına açıkça değinmemiştir. 253 defa bahsettiği “ceza” kavramı ile karşılaştırıldığında, eserlerinin tamamında “affetmek”ten 5 kere bahsetmiştir (Akhtar, 2002, s.176). Manevi konularda bir şeyler kaleme alan çağdaş psikanalistler bile affetme kavramından az da olsa bahsetmişlerdir. Konu hakkında kapsamlı denilebilecek sadece bir tane psikanalitik inceleme bulunmaktadır (Akhtar,2002). Çok az yazar bu konuyu detaylı olarak nazarı dikkate almıştır: Konu ile ilgili olarak; Steiner’in (1996) ‘*OedipusOlayında Kin ve Garez*’; Cavel’in (2003) ‘*Özgürlük ve Bağışlama*’; ve Gottlieb’in (2004) ‘*Tedaviyi Ret: Sofokles’in; Philoctetes ve İnsanı Yiyip Bitiren Garez, Utanç ve Af ile İlgili Klinik Problemler*’ kitaplarına bakılabilir. Amerikalı ruh bilimci Durham’ın (2009) da konu hakkında psikanalitiğe dayalı bir kitabı bulunmaktadır. İngilizce başlıca eser, bütünleyici psikoterapistler Ransley ve Spy (2004) tarafından kaleme alınmıştır.

Açıklanabilen affetme süreçleri, *belirli bir suçu* affetmekten ziyade *genel olarak affetme duygusunun kapasitesini* arttıracak olan iç dünyaya ait işlemlerdir. Akhtar (aynı eserinde) affetmenin aktif olduğunu ve iki zihinsel işlemi kapsadığını ileri sürer. Bunlar, tutumun değişimi ve iç dünyadaki kötü öfke duygusunun bastırılması ve bu sayede ilk andaki ilişkide oluşan duygunun değişimidir.

Melanie Klein ve Winnicott eserlerinde yaptıkları kısa atıflara rağmen affetme kapasitesini, ruhsal sağlığın önemli bir göstergesi olarak kabul ettiklerini ifade etmektedirler. Klein, “Aşk, Suç ve Özür” (1937) adlı çalışmasında affetme kavramını, duygudaki değişim olarak tanımlar. Bu değişim, önce kendini sonra da başkalarını sevme becerisi kazandıran manevi ıstırapları *-tahammül etmek zorunda kaldığımız musibetler-* tam anlamıyla idrak etmek suretiyle meydana gelmektedir. Ayrıca, affetme becerisinin daha geniş anlamda başlangıçta (çocukluk dönemlerinde) ebeveyn ile samimi ilişkilerden edinilen temel affetme becerisine dayandığı vurgulanmaktadır. Affetmenin, nefret ve suç analizlerinin incelenmesiyle mümkün olabileceği açık bir şekilde ifade edilmektedir. Akhtar (2002, s.187) ilk ilişkilerin önemi üzerinde durur, özellikle öfkeyi bastırmada anne babanın rolüne vurgu yapar.

Diğer psikanalitik yazarlar, “affetme” kavramını kullanmaksızın benzer süreçlerden bahsederler. Örneğin, Blaint, ‘temel hata’ (1968, s.182-3) olarak adlandırdığı seviyede bulunan hastalarla yaptığı çalışmayı anlatır. Bu çalışmasında, iç dünyada meydana gelen değişime aracılık eden tedavi edici ilişkilerin oynadığı role vurgu yapar.

Genellikle psikanalitik literatür, özellikle Kohut’un affetmedeki zorlukları anlamak için narsizm üzerine yazdığı eseri, benlik psikolojisine atıfta bulunmaktadır. Paton, Kohut’un savunmacı öfke üzerine yaptığı çalışmayı, kendi vermiş olduğu pastoral (manevi) danışmanlık hizmetlerinde kullanmayı faydalı bulmaktadır:

Utangaç bireyler, kendilerini inciten kimseyi muhtemelen kendisiyle zıt kutuplarda olduğu bağımsız bir inisiyatif merkezi olarak görmezler. Kişi sadece utanan benliğinin gücenmiş bir parçası gibi hisseder. Bu savunmacı öfkenin dönüşümü doğrudan ona saldırarak değil savunan kişiye empati kurarak mümkün olur.(Patton,2000,s.288)

Anderson, Patton’un çalışmasını (1985) inceledikten sonra şu sonuca varır: ‘Bizi incitenleri affetme makamında olmadığımızı fark

ettiğimizde, -ortak insani özelliğimizden dolayı- daha kolay affedebilmekteyiz' (1986, s.173).

Kernberg ikili ilişkilerdeki affetme hususunda şunları yazar:

Gerçek affetme, kâmil bir ahlâk bilinci, kendi ve başkaları hakkındaki hayallerin yok oluşu ile açığa çıkan acının kabulü, yeniden güven kazanma ihtimali ve saldırgan içeriğine rağmen ve onun ötesinde yeniden sevmeye ve sevilme ihtimalinin bir ifadesidir. Saflığa ve narsistik kibre dayanan affetme ise, bir çiftin hayatını yeniden inşa etmede pek fazla değer taşımamaktadır.

(Kernberg, 1995, s. 103)

Bütünleyici psikoterapistler, Cooper ve Gilbert (2004), evli çiftlerle yaptıkları çalışmayı yazarken, 'tüm nesne ilişkisi' fikrini benimmeden önce Buer (1966 [1923]) den alıntı yaparlar. Onlar da Kernberg gibi, evli bir çifti terapi almak zorunda bırakan affetmeyle ilgili problemlerini, affetme kapasitesinin yetersizliğine bağlarlar: "Tam affetmeyi sağlamak için 'affedecek' kişinin, bizim bakış açımıza göre, 'dâhil etme' konusunda deneyim kazanması gerekir. Buber 'dâhil etme' kavramını, kendi deneyimlerine dayanabilme ve aynı zamanda başkasının dünyasına girebilme kapasitesi olarak tanımlar." Ayrıca bazı insanlar için affedebilmenin mümkün olamayabileceğini de eklemektedirler: 'ta ki yaralanmış önceki ilişkilerini onarabilene dek.' Böylesi durumlarda evli çift çalışması, ilk olarak tercih edilecek bir seçenek olmayabilir (2004, s.75-66).

Steiner, Oedipal (Odipuskompleksi ile ilgili) yaralardan doğan 'öfke ve şikâyet' dayalı ruhsal bir geri çekilmeden kurtulma hakkında yazmaktadır: Hasta şikâyet etmeyi bırakırsa, bunun yıkıma ve felâkete sebep olacağından korkmaya başlar. Bu durumun bireye depresyondan korunma ve bütünleşme duygusu sağladığı görülmektedir (1996, s.433).

Bebeklik ve çocukluk dönemlerine ait ilişkiler üzerine yapılan incelemelerle ilgili çalışmaların affetme kapasitesinin kaynağı ve gelişim sürecine ilişkin bilgi verebileceği düşüncesindeyim. Yabancı Ortam Testi'nde (Ainsworth ve ark., 1978) 'güvenli bağlanma'

geliştiren bebeklerin ayrılmayı reddettikleri, fakat kavuşma sonrası yatıştıkları ve yeni şeyler keşfettikleri oyunlarına geri döndükleri görülmektedir; belki de bu, affetme kapasitesinin ilk prototipi olan, hataları telâfi etmenin (onarmanın) mümkün olduğu bir dünyada yaşama tecrübesidir. Beeb (2000)'in ifade ettiğine göre, 4 aylık bebekler ve anneleri arasındaki sesli ritim koordinasyonundaki kopmalar ve düzelmelerde saniye saniye bilinçsiz olarak bedensel uyumlamalar meydana gelir ki, bu koordinasyonun orta düzeyindeki güvenli bağlanma sekiz ay sonra beklenir. Başka bir deyişle, güvenli bağlanma geliştiren bebekler, daha önce dayanılabilecek düzeyde hayal kırıklığı ve onarma (telafi) deneyimleri yaşamışlardır.

Hem Akhtar (2002) hem de Gottlieb (2004), Fonagy'in zihinselleştirme konusunda yaptığı çalışmaya atıfta bulunmaktadır (Ör. Fonagy&Target, 1997). Psikolojik bir kavram olan 'akıl teorisi' ne Fonagy'in psikanalitik bakış açısı, affetme becerisini oluşturan içsel psikolojik işlemleri anlamak için verimli bir paradigmanın kanıtı olabilir.

Muayenehane Odasında Affetme

Stolorow kendisine kızgın olan bir hastasını affetme düşüncesinden söz ederek açıklamada bulunur. Bu, güçlü bir pozitif etki idi:

Bir ihtimal de olsa affetme yaşanmadığı takdirde, o zaman nefret kapsamlı bir şekilde tüm yönleriyle hissedilir. Affetme ihtimali nefreti sınırlandırır ve geçici kılar. Nefretin yok etme gücü yoktur ama geçici olarak nefret edilen kişiye duyduğu sevgiyi dondurabilir. (Stolorow, 1971, s. 102)

Akhtar (2002), faydalı bulduğu noktada vaka malzemesinden alıntı yaparak terapistin hastadan özür dilemesi gerekip gerekmediği hususunda farklı bakış açıları üzerinde durur. Hem Kernberg'in, hastanın, analiz yapan kimsenin affına ihtiyaç duyduğu düşüncesine (1976), hem de Winnicott'ın (1947, s.202), yapılan uzun analizlerin

analisti yordduğu ve yapılan çalışmanın bir maliyetinin olduğu, hasta tarafından bilmesi gerektiği düşüncesine dikkat çeker.

Samuels (1989), toplumdaki ve klinik ortamlardaki affetme hakkında yazmaktadır. Bu noktada, etik kararlar alırken meydana gelen gerginlikte, benimsenmesi gereken 'gerçek ahlâk' ile 'ahlâkî tasavvuru' birbirinden ayırmaktadır. Gerçek ahlâk, kat'î ahlâkı içine alırken, ahlâkî tasavvur sezgisel ve psikolojik anlayışları kapsamaktadır (1989, s.203). Samuels, affetmenin, mevcut duruma yeni bir unsur sunmasının önemli bir nokta olduğunu düşünmektedir (2004).

Psikoloji, Nöroloji ve Evrim

Temel klinik psikoloji metni, (Mc Cullough, Pargament, &Thoresen,2000) yas tutma sürecinde oluşan çeşitli aşamaları (Malcolm & Greenberg, 2000, s.179) ve farklı affetme şekillerini inceler. Mullet ve Giraud (2000), affetmeyi adâlet algısındaki gelişimsel evreye bağlayan Enright, Santos ve Al-Mabuk (1989) tarafından yapılan araştırmayı yeniden ele alırlar. Diğer araştırmacılar affetme yeteneğini, kişilik özelliklerine, dini inançlara ve affetmenin gerçekleştiği ilişkilerin mevcut durumlarına bağlamaktadırlar.

Affetme, nöropsikolojinin araştırma konusudur. Farrow ve arkadaşları (2001), sosyal uyuma katkı sağlayan empatik ve affedilebilir yargıların aktive ettiği belirli beyin bölgelerini tespit etmek için fonksiyonel MRI kullanmışlardır. Harris (2003), Mac Lean'nun empatinin temel ögesi olarak 'başkalarına duygusal yaklaşım' hakkında yaptığı çalışmanın (1985a, 1985b, 1990) bir değerlendirmesini yapar. Buna göre, sosyal algı, anne-bebek iletişimi, ahlâki tutum, affetme ve güven çalışmalarının nörolojik görüntüleri, beyin sistemleriyle ve özellikle aktive edilen ayna nöronları ile tutarlı bulunmuştur. Evrimsel bakış açısına göre ise, ortak sosyal eylemin

faydaları kişisel menfaatin üzerine çıktığı zaman affetme kapasitesi artmaktadır (Akhtar, 2002).

Affetme- Pozitif ya da Negatif

‘Pozitif’ anlamda affetme düşüncesi şu âna kadar incelenen literatürün pek çoğunda açıkça ifade edilmemiştir. Psikanalitik teorisyenler affetme becerisini pozitif, duygusal açıdan olgun ve sağlıklı kabul ederler. Örneğin Rey’e (1986) göre: ‘Ancak super-ego, daha az acımasız, mükemmellik konusunda daha az talepkâr olduğunda; ego ise bütünüyle telâfi edilemeyen içsel bir nesneyi kabul edebildiği zaman; uzlaşmayı, affetmeyi ve affedilmeyi kabul edilebilir. Bunun sonucu olarak da ümit ve şükran duygusunu tadabilir (Akhtar, 2002, s.30’da geçmektedir).

Psikanalitik olmayan pek çok literatür de affetme kavramına ayrıcalık tanır. Kendi kendine yetme ile ilgili kapsamlı yazılı eserler, (Ör. Griffin, 2003) affetme başarısızlıklarının bireye zarar verdiği varsayımına dayanmaktadır. Çoğu dinî içerikli eserler, affetmeyi bizatihi açıkça pozitif kabul ederler. Psikolojik araştırmada affetmenin sağlık bakımından faydalarına vurgu yapar (Lawler ve ark., 2003; van Oyen Witvliet, Ludwig, & van der Laan, 2001).

Siyasi bağlamda, affetme, derinden zarar gören bireylerin ve toplumların iyileşmesinde önemli bir unsur olarak takdir görmektedir. İntikamın ahlâki boyutunu fark eden Henderson (2002) affetmenin meydana getirdiği *yeni bir yapı*’dan bahseder. Tutu (2004, 1999), Afrika’ya ait *ubuntu (insanlık etmek)* kavramında kök salan onarıcı adâlet ilkelerinden söz etmektedir. ‘Biz beraberlik için, birbirine bağımlı hassas bir iletişim ağında yaşamak üzere yaratılmışız. Bütünüyle kendine yeten bir insan, insan değildir. Çünkü hiç birimiz dünyaya mükemmel bir şekilde gelmeyiz. *Ubuntu* için en iyi şey, toplumsal uyumdur. (2004, s.4-5; 1999 s.34-6 da bu kavram ayrıca detaylı olarak açıklanmıştır). *Ubuntu*, Güney Afrika’daki ‘Gerçek ve Uzlaşma Komisyonu’nun temellerini

oluşturan pek çok fikirden biridir. Diğer eserinde (Tutu & Allen, 1994) Tutu, affetme üzerine farklı bakış açıları üzerinde durmaktadır. 1977 yılında Biko'nun cenazesinde, uzlaşma sağlanmadan önce eşit haklara sahip olmanın öneminden bahseder. O, kilise gruplarına göre Hıristiyanlıktaki affetme ahlâkına ve özür dileme ihtiyacına daha çok atıfta bulunur. Holloway (2002, s.86), 'bazı davranışlar o kadar cânicedir ki onları affetmezsek bizi deli eder, çünkü yüzde yüz telâfisi mümkün değildir, tam âdil mahkeme yoksa başka hiç bir şey anlam ifade etmez' der. Pozitif bakış açısına zıt olarak, bazı yazarlar affetme ve dargınlığın zıt kutuplar olduğunu reddederler. Ransley (2004), ıstırap çekmenin iç kemirici olduğunu kabul etmekle birlikte affetmenin her zaman mümkün olmayacağına inanır ve daha belirsiz bir ifade olan 'salıverme-boş verme' 'yi tercih eder. Safer (1999) adâletin affetmeden daha önemli olduğu durumlarda affetmemenin ahlâki olduğuna inanır ve çok kolay affedip fakat daha sonra pişman olup fikir değiştirerek artık hiç affetmeyen kişilerden bahseder. Samuel ayrıca, suçluyu veya kötü tarafımızı kısmen suçlayıp kısmen affettiğimiz ara bir noktayı açıklayarak affetme / suçlama ikilemini sorgular (1989, s. 203–4; 2002, s. 189).

Akhtar affetme de dâhil sekiz psikopatolojik sendromu analiz eder ve tanımlar. Wiesenthal'ın (1998) eserine sık sık atıfta bulunarak bazı dinî literatürde affetme ile adâlet arasındaki mücadeleyi büyük bir duyarlılıkla tartışır. Şu sempozyum bildirisi özellikle etkileyicidir; *Kelimelerin Ardından: Soykırım Sonrası, Affetme, Uzlaşma ve Adâlet ile Mücadele* (Patterson & Roth, Eds., 2004).

Travma konusunda yazılan eserlerin önemli bir kısmı, mazlumun (kurban) affetmesinin bütünüyle haksızlık olabileceğine dair fikirler üzerinde durur. Fortune ve Marshal'ın eserinde (2002), çeşitli yazarlar, güçlü örgütlerin ahlâk dışı hareket etme şeklini analiz ederler. Horsfield, din adamları tarafından istismar edilen kadınlarla çalıştığını, bu kadınların 'affedememeleri' ve 'kin tutmaları' yüzünden çok sık eleştirildiklerini belirtir.

Bir kimse, affedemeyen saldırı mağdurlarından gelen işaretlere karşı uyanık olmalıdır. Kişi affetmeyi etik bir mesele olarak kabul eder ve kadınları da ahlâk temsilcileri olarak sayarsa, kadınların davranışlarını tamamen farklı bir şekilde görebilir. Bunun sebebi kadınların kin tutmaları değil, daha ziyade kabul etmekle yükümlü tutulduğumuz değerlere daha ciddi sarılmalarıdır. Kadınlar, kendi değer ve gerçeklerini inkâr etmeden, şiddete başvurmadan, ihlal edilen değeri inkâr etmeden ya da saldırganı insanlık vasfından çıkarmadan, bir şahsı affedemeyecekleri bir konuma koyabilirler. (Horsfield,2002,s.62)

Affetme ve İntikam

Steiner (1996) ve Gottleib (2004) gibi birçok yazar affetme konusunda bir şeyler kaleme alırken intikam üzerine de bazı fikirler ileri sürerler. Hilman, -intikam, inkâr, özellikle diğer anlamını ve sinizmi (aşağılama-iğrenme) kastederek- ihanetten kaynaklanan acıyı önlemek için gösterdiğimiz umutsuz çabalardan söz etmiştir. Gerçek dünyada güvenin daima ihanet ihtimalini barındırması ve bu nedenle affetmeyi de içine alması gerektiğini ifade etmektedir (1964, s.78-79). Philip, intikamın, bizi meşgul edecek bir şey verdiğini ve umudu canlı tuttuğunu hatırlatır (Philips,1998, Holloway'de geçer, 2002, s.67).

Araştırma Yöntemi

Bu araştırma paradigması sezgisel, fenomenolojik ve hermönetik (yorum bilgisine dayalı) öğelerle birlikte niteliksel bir çalışma olmuştur. Sezgisel araştırma iç gözlemsel bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle kendi deneyimlerimden elde ettiğim fikirlerle başlayarak araştırma boyunca bunları yansıtmaya çalıştım. Genel anlamda insanın önemli bir bileşeni olarak affetme fenomeninin psikanalitik klinik ortamda nasıl ortaya çıktığı ve son zamanlarda psikanalitik, psikolojik ve siyasi söylemde çok sık gündeme gelen bir konu olması hasebiyle ilgilendim. Daha ileri yorumlar yapıp yapılamayacağı ve yeni fikirler üretilip üretilmeyeceğini görmek için detaylı olarak incelenen araştırma bulgularımda hermönetik unsur bulunmaktaydı.

Aynı zamanda bir araştırmacı olarak konu ile ilgili yorum yaptığım yerlerde yapılmış araştırma mülâkatlarıyla da ilgilendim.

Bu süreçte literatür çalışmaları, uygulama hakkındaki şahsi fikirler ve meslektaşlara yapılan ilmi müzâkereler temel alınarak yaklaşık bir saat süren yarı yapılandırılmış görüşmeler icra edildi ve bu görüşmeler kayıt altına alındı (Anderson, 2004a). Araştırma iki aşamada yapıldı. İlk aşamada üç psikanalitik psikoterapist ve affetme konusunda uzman üç profesyonel -hastane papazı, iki terapist ve siyasi işkenceye maruz kalmış bir affeden kişi- ile mülakat yaptım.

İlk aşama mülakatlarının temaları aşağıdadır:

- . Tanımlar
- . Muayenehane odasının geçerliliği
- . Aynı fenomenler için geçerli kavramlar
- . Hastaların neden ve nasıl affetmeye razı olabildiklerine ya da olamadıklarına dair teorik anlayış
- . Uygulayıcının bilgi kaynağı, örneğin, dini anlayışı, daha önceki mesleki deneyimi
- . Eğitime dâhil edilme
- . Muayenehane odasında kimin kimi affettiği
- . Affetmeyi düşündüren teori ile kolaylaştıran teorinin, zıt olması
- . Mitsel hikâyelerin görüntüleri

Uzmanlarla yapılan görüşmelerde, affetme duygusunu çalışmalarına nasıl dâhil ettiklerini, bu kavram ve önemine dair düşüncelerini açığa çıkaran benzer sorular sordum.

Yarı yapılandırılmış bu görüşme, ilk aşamanın analizleri ve yeni fikirlerin ileri sürülmesi sonucu yeniden gözden geçirildi ve uyarlandı. Daha sonra dört psikoterapist -üç psikanalist ve bir uzlaştırıcı- ile de görüşmeler yaptım.

Aşağıdakiler ikinci aşama görüşmelerin en son ek temalarıdır:

- . Normal insan ilişkilerinde affetmenin yerini algılama
- . Samimi insan ilişkilerinde affetmenin yerini algılama

- . Bilinç ve affetme arasında ne tür bir bağlantı vardır?
- . Psikoterapistler niçin muayenehane odasındaki affetmeyi mümkün bulmuyor?
- . Psikoterapistler niçin dinî anlam içeren terimleri kullanma konusunda dirençli davranıyor olabilir?
- . Affetme konusunda dar ve geniş bakış açılarına meydan okuyan sorular

Her iki aşamada da, hem şekil hem de içerik analizi görüşmelerin hem yazılı formları hem de sesli formları kullanılarak yapıldı. Böylece temalar (konular) açığa çıkmış oldu. Ayrıca bu araştırma etik komisyonun da onayını almıştır.

Sonuçlar

Psikoterapistlerin pek çoğu affetme kavramını tanımlamakta zorlandılar. Bu kavramı tanımlamak için sözlüklere ya da etimoloji bilgilerine başvurdular. Affetme kavramının ne olduğunu değil, ne olmadığını söylemek daha kolay görünüyordu. 'Koyuvermek', 'salıvermek' 'kabul etmek', 'sahip olmak' gibi tanımlayıcı terimler kullandılar. Affetmenin ne anlama geldiğini bilmenin bir duygusu da vardı.

İstisnasız bütün psikoterapistler, affetmenin insan ilişkisinin, özellikle samimi ilişkilerinin çok önemli bir yönü olduğu düşüncesine sahiptirler. Bu nedenle hepsi affetme duygusunun kendi çalışmalarıyla ilgili olduğunu düşünmektedirler. Pek çoğu için bu düşünce, daha araştırma yapmadan önce edinmiş oldukları bir fikirdi. Bir kısmı bu hususta daha ihtiyatlıydı. Bir psikoterapist görüşme esnasında bu kavramın önemini fark etti ve şöyle dedi: "Biri bana affetmenin muayenehane odası ile ne ilişkisi olduğunu sorsa ilk tepkim 'yok' olurdu, fakat şimdi her şeyin bir şekilde affetme ile alakalı olduğunu düşünüyorum."

Benim bulgularım, *Affetme ve İyileşme Süreci: Merkezi bir Törapötik Kaygı* adlı eserlerinde Ransley ve Spy'ın bulgularını

yansıtmaktadır. Ransley'in, 'böyle bir şey yok', 'yuk', 'belirsizlik ifade eden bir Hıristiyan kavramı' gibi düşüncelere sahip bazı uygulayıcılarda görmüş olduğu hoşnutsuzluğu ben kendi araştırmamda rastlamadım (2004).

Muayenehane odasında çok kullanılan kavramlar ve affetme, - belli bir suç düşüncesi, ya da daha geniş bir affetme kapasitesinin oluşması- arasında dikkate değer örtüşmeler mevcuttu. Söz edilen psikolojik süreçlerin pek çoğu şunlardır:

- . Bilincin veya içgörünün gelişmesi
- . Empati kurabilme başarısı ve dinleme yeteneği
- . 'İlgi düzeyinin' gelişmesi
- . Paranoid-şizoid düzeyden depresif konuma geçiş
- . Affedilme hatta belki kendini affetme deneyimi
- . Bir durumda kişinin kendi payını sahiplenmesi
- . Keder süreci ile benzerlik
- . Terapistin şefkat deneyimi sayesinde belki de şefkat duyma becerisi ile kurulan bağlantılar

Psikanalitik proje, 'komşunu, kendini sevdiğin kadar sev' anlayışıyla benzer kabul edilmektedir. Terapide, hastalar sevmeyi ve kendilerini ve başkalarını affetmeyi öğrendiler, belki bu şekilde anlama yeteneklerini bütünüyle geliştirebilir ve kendilerinin farklı yönleri arasında bazı değerlendirmeler yapabilirler.

Bir psikoterapist, *affetme ihtiyacını* fark etmenin daha zor olduğundan bahsetmiştir. Hem affetme hem de affedilme becerileri, telâfinin mümkün olduğu ve telâfi etmeyi sağlayacak *bir şey yapabilme* ihtimalinin bulunduğu bir dünyada yaşıyor olma duygusuna sahip olmayı gerektirmiştir. Affetmeme hali, kişinin o andaki duygusal gerçeği olarak görülmelidir.

Affetme, aynı zamanda olumsuz olarak da görüldü. Affetme, faydasız günah fikirlerini uyandırmıştı; hastaların pek çoğu, zaten kendilerini oldukça kötü hissediyordu. Bütün terapistler bununla ilgili bazı örneklere sahipti. Zira affetme, temelde kabul edilemez bir

şeyin kesin kabulünü sağlayan bir durum meydana getirir. Bu nedenle değişim ihtimallerini de ortadan kaldırır veya insanların şartlardan ve durumlardan şikâyet etmesine sebep olur.

Üç terapist 'Ealing Vicarage' davasından söz etmiştir. Bu olayda bir rahip, kızına tecavüz eden hırsız 'affetti'; aslında bunun bir affetme olamayacağını göremediler. Bu affetme çok erkendi ve 'kızının başı üzerine' idi. İncinen kişiye karşı küçücük bir saygı bile içermeyen ve uygun işlem yapılmayan bu affetme kadir-i mutlak affetmeye bir örnektir (bakınız Kernberg'in narsistik kibre dayalı bağışlama üzerine yorumları). Öfke ve intikam duyguları affetmeye yönelik gelişimsel bir davranışın ayrılmaz bir parçası olabilir. 'Çok çabuk affederseniz, saplanır kalırsınız'. Bazı yazarlar, kişiler arası belirli fiiller ve ihmallerden, onaylama ihtiyacından, bazı özür olaylarından ve affetme ve affedilme ritüellerine ihtiyacı olan bir takım hastalardan bahsetmişlerdir.

Tek bir istisna dışında analitik eğitimlerde 'affetme'den bahsedilmemiştir. Psikoterapistler kendi klinik ve hayat deneyimlerine dayanarak affetmeden şöyle söz ettiler: 'Sanırım affi düşündüğüm tek zaman onu kendim için düşündüğüm zamandır'. Bazıları dini bir geçmişe sahipti. Sadece bir tanesi dini vecibelerini yerine getiriyordu.

Hiç kimse affetme konusunda -birkaçı dışında- çok önemli psikanalitik bir atıftan bahsedemedi. Bununla birlikte, birbirleriyle bağlantılı olan süreçler konusunda yazan yazarlardan bahsettiler. Şiddet suçlarında ana faktör olarak utanç duygusu hakkında yazan Winnicot, Gilligan (1999) ve dedikodu hakkında yazan Cox bu yazarlardan bazılarıdır. Muhtelif dini metinlerden ayrı olarak romanlardan, mitlerden ve filmlerden de bahsedilmiştir.

Birçok terapist muayenehane odasının içinde ve dışındaki ilişkilerde ortaya çıkan affetmenin tanımını yapabildiler. Hapishanede çalışma deneyimi olan bir terapist, özellikle kendi kendini affetmeden bahsetti. Hasta ile terapist arasında affetme ile

ilgili klinik örnekler bana anlatıldı. Ayrıca hasta saldırısına uğramanın, terapist olma deneyiminin bir parçası olduğunu, duygusal yüzleşme gerçeğinden kaçınmadan misilleme anlamına gelmeyen bir tavır alma ihtiyacı bulunduğu bilgisini edindim. Çift psikoterapistler kendi yaptıkları diyaloglarda telâfi ve affetmenin modellendirilmesi hakkında kendi aralarında mütalaa ettiler.

Farklı psikoanalitik teorilerin birbiri ile bağlantısını tartışırken bir kişi Freud'un yaklaşımını kafa karıştırıcı buldu; Dora'nın, 'intikamı aşka tercih ettiğine' dair suçlaması buna bir örnek teşkil etti (1901). İnsan ilişkilerinin sadece karanlık tarafını vurgulayan teoriler, affetme gibi pozitif taraflara geçit vermeyebilirler. Fakat yıkıcılık ve nefret konusunda çalışmak da önemli idi. Zira affetme gibi 'üzerine alma' düşüncesinin psikanalizinde de kibir mevcut olabilirdi.

Sonuç

Konu hakkında dogmatizmin faydasız olacağını düşündüğümünden, ulaştığım sonuçlar hakkında otoriter davranma konusunda ihtiyatlıyım.

'İntikam peşinde olma' dar görüşlülüktür. Daha geniş düşünüldüğünde affetme gerçekleşir (Brenman, 1985). Herkesin duygu karmaşasına ve zorluklara karşı dayanma gücü vardır, bu benim hem iyi hem de kötü olduğum bir durumdur. Evet, beni gücendirdiniz ve incittiniz, fakat sizin de iyi taraflarınız vardır, ya da niçin kötü davrandığınız anlaşılabilir ve hepsinden önemlisi siz de ben de insanız.

Affetmek, ilişkileri bir nevi özgür kılar. Belki de samimi olma ya da olmama hürriyeti mevcuttur; affetmeyi reddeden kişi, ilişkiye özel bir bağla bağlanmış olabilir.

Affetme etken midir, edilgen midir? Terk edilmesi gerekenlerin pek çoğu klinik tedavi uzmanlarından elde edilmiştir. Öfke harekete geçirirken, önemli bir kişi, cazip, basit bir hikâyeye, pasif

kalmayı önerebilir. Bununla beraber, bazı faaliyetler, yapılacak işler ve telafi edebilme de (hatayı düzeltme) mevcuttur.

Affetme ve intikam arasında kalan bölgede ne bulunmaktadır? En kültürlü ve en tecrübeli psikanalitik yazarlar bile affetmenin yetersizliği ile intikamı bir çizgi üzerindeki zıt kutuplar olarak görebilmektedir. Gottlieb'in (2004), Steiner'in (1996) ve Brennan'ın (1985) çalışmaları gibi etkili çalışmalarda dahi, hala bu ikisi arasında kalan bazı durumlar yok gibidir. Öte yandan, araştırma uygulayıcıları, affedememe durumlarının ince farklarını ayırt edebilmişlerdir. Benim bakış açım göre, *affetmemek daha sağlıklı bir ruh halidir ve duygusal anlamda zayıflık ifade etmez*. İntikam alma, özel durumlarda adalet arayışında olan bireylere ve gruplara geçerli bir yapı sağlayabilir. Bireyler intikam almaktan ve mağduriyetten vazgeçebilir, 'suçlu'ya karşı empati geliştirebilir fakat belli bazı durumlarda affetmeyi mümkün ya da uygun bulmaz. Bizim karmaşa içinde yaşayabilme yeteneğimizi geliştirmeye ihtiyacımız vardır.

Affetme psikanalitik uygulamanın amacı olmayabilir. Bununla birlikte, bütünüyle tatbiki olan teorilerimiz yeniden düzenlenebilir ve bu kavramı yeniden canlandırabilir. Her şeyden önce, bütün psikoterapistler bu sahada hem genel anlamda hem de belli hastalarla çalışırken nesnellikleri hususunda uyanık olmalıdırlar.

Klinik çalışmalarındaki araştırmaların bana sağlamış olduğu kişisel fayda, paradoksal (çelişkili) olmasıydı. Bu çalışma sayesinde, hastaların öfke ve affedememe hallerini devam ettirdiği durumlarını anlayabilme yeteneğim arttı. Muayenehane odasında oluşan fikre karşı muhtemel dirençleri daha iyi anlamaya başladım ve 'affetme' kavramını uygun yerlerde kullanma konusunda artık daha rahattım. Konunun karmaşıklığını daha iyi anlamam ve modern sosyal kullanım şeklini dikkate almam gerektiğini fark etmemle birlikte başlangıçtaki şüpheciliğim sona ermiş oldu.

Benjamin (1988), sağlıklı insan ilişkilerinin hem hayal kırıklıkları hem de onların telafilerini içerdiğini ileri sürer ve bunu

‘müşterek hak arayışı ve hak tanıma’ olarak adlandırır. Onun bu fikrini konu üzerinde çalışırken sürekli aklımda tuttum.

Teşekkür

Siyasi işkence mağduru ile yaptığım mülakat, affetme fikrini bir lütuf derecesine yükseltti. Bu konu üzerinde çalışmak bir lütuftu ve araştırmada yer alan meslektaşlarıma, özellikle danışmanım Dr. Jacques China’a minnettarım.

Bu çalışma, 8 Ocak 2007 yılında 53 yaşında vefat eden Kuzey İrlandalı politikacı David Ervine’e adanmıştır. Pek çoğumuzun uzlaşma ve affetme konusunda olabileceğinden çok daha iyi bir noktadaydı, hatta ‘Uzman’dan da öteydi.

Kaynakça

- Ainsworth, M. D. S., et al. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Akhtar, S. (2002). “Forgiveness: Origins, dynamics, psychopathology, and technical relevance”. *Psychoanalytic Quarterly*, 71, 175–212.
- Anderson, H. (1986). “Human forgiveness is possible”. *Journal of Pastoral Care and Counselling*, 40, 173–179.
- Anderson, J. (2004a). “Forgiveness: a singular achievement?” Paper given at West Midlands Institute of Psychotherapy Conference ‘After such knowledge – what forgiveness?’, 3 April, Leamington Spa.
- Anderson, J. (2004b). *Exploring forgiveness within the psycho analytic encounter*. MA dissertation, Guild of Psycho therapists and University of Hertfordshire.
- Balint, M. (1968). *The basic fault: Therapeutic aspects of regression*. London: Routledge.
- Beebe, B. (2000). “Systems models in development and psychoanalysis: The case of vocal rhythm coordination and attachment infant”. *Mental Health Journal*, 21, 99–122.
- Benjamin, J. (1988). *Bonds of love: Psychoanalysis, feminism and the problem of domination*. New York: Pantheon.

- Blumenthal, D. R. (1996). Repentance and forgiveness. *Crosscurrents*. Available from: <[http:// www.aril.org/blumenthal.htm](http://www.aril.org/blumenthal.htm)> (accessed 10 February 2004).
- Brenman, E. (1985). "Cruelty and narrow-mindedness". *International Journal of Psycho-Analysis*, 66, 273–281.
- Buber, M. (1966 [1923]). *I and Thou* (Trans. W. Kaufman). New York: Touchstone.
- Carmichael, K. (2003). *Sin and forgiveness: New responses in a changing world*. Aldershot: Ashgate.
- Cavell, M. (2003). "Freedom and forgiveness". *International Journal of Psycho-Analysis*, 84, 515–531.
- Cooper, J., & Gilbert, M. (2004). The role of forgiveness in working with couples. In C. Ransley & T. Spy (Eds.), *Forgiveness and the healing process: A central therapeutic concern*. Hove and New York: Brunner Routledge.
- Cox, M. (Ed.) (1998). *Remorse and reparation*. London and Philadelphia, PA: Jessica Kingsley.
- Derrida, J. (2001). *On cosmopolitanism and forgiveness*. London: Routledge.
- Durham, M. S. (2000). The therapist's encounters with revenge and forgiveness. London and Philadelphia, PA: Jessica Kingsley.
- Eliot, T. S. (1920). Gerontion. In *The Collected poems of T. S. Eliot*. London: Faber.
- Enright, R. D., Santos, M. J. D., & Al-Mabuk, R. (1989). "The adolescent as forger". *Journal of Adolescence*, 12, 95–110.
- Farrow, T. F., et al. (2001). Investigating the functional anatomy of empathy and forgiveness. *Neuro report*, 12, 2433–2438.
- Fonagy, P., & Target, M. (1997). "Attachment and reflective function: Their role in self organisation". *Development and Psychopathology*, 9, 679–700.
- Fortune, M., & Marshall, J. (2002). *Forgiveness and abuse: Jewish and Christian reflections*. New York: Haworth Press; also published as *Journal of Religion and Abuse*, 4.

- Freud, S. (1953). *Fragment of an Analysis of a case of Hysteria*. In J. Strachey (Ed. and Trans) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. 7, pp. 7–112). London: Hogarth Press. (original work published 1901)
- Gilligan, J. (1999). *Violence: Reflections on our deadliest epidemic*. London and Philadelphia, PA: Jessica Kingsley. 74 J. Anderson
- Gottlieb, R.M. (2004). "Refusing the cure: Sophocles's Philoctetes and the clinical problems of self-injurious spite, shame and forgiveness". *International Journal of Psycho-Analysis*, 85, 669–689.
- Griffin, K. (2003). *The forgiveness formula: Why letting go is good for you and how to make it happen*. London: Simon & Schuster.
- Harris, J. C. (2003). "Social neuro science, empathy, brain integration, and neuro developmental disorders". *Physiology & Behavior*, 79, 525–531.
- Henderson, M. (2002). *Forgiveness: Breaking the chain of hate*. London: Grosvenor Books.
- Hillman, J. (1964). *Betrayal*. Lecture 128, Guild of Pastoral Psychology, London. In J. Hillman (Ed.), *Loose ends: Primary papers in archetypal psychology* (pp. 63–81). New York and Zurich: Spring Publications, 1975.
- Holloway, R. (2002). *On forgiveness: How can we forgive the unforgivable?* Edinburgh: Canongate.
- Horsfield, P. (2002). *Forgiving abuse: An ethical critique*. In M. Fortune & J. Marshall (Eds.), *Forgiveness and abuse: Jewish and Christian reflections*. New York: Haworth Press; also published as *Journal of Religion and Abuse*, 4.
- Jung, C. G. (1952). *Answer to job*. In H. Reed, M. Fordham & G. Adler (Eds.), *Collected Works Volume 11*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kernberg, O. F. (1976). *Object relations: Theory and clinical psychoanalysis*. New York: Int. Univ. Press.
- Kernberg, O. F. (1995). *Love relations: Normality and pathology*. New Haven: Yale University Press.

- Klein, M. (1937). *Love, guilt and reparation*. In *The writing of Melanie Klein: Love, guilt and reparation and otherworks 1921–1945*. London: The Hogarth Press.
- Kohut, H. (1972). *Thoughts on narcissism and narcissistic rage*. In P. H. Ornstein (Ed.), *The search for the self: Selected writings of Heinz Kohut* (Vol. 2, pp. 615–658). New York: International Univ.Press.
- Kohut, H. (1984). *The nature of the psychoanalytic cure*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Lawler, K. A., et al. (2003). "A change of heart: Cardio vascular correlates of forgiveness in responseto inter personal conflict". *Journal of Behavioral Medicine*, 26, 373–393.
- McCullough, M. E., Pargament, K. I., & Thoresen, C. E. (Eds.) (2000). *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press.
- MacLean, P. D. (1985a). "Evolutionary psychiatry and the triune brain". *Psychological Medicine*, 15, 219–221.
- MacLean, P. D. (1985b). *The triune brain in evolution*. New York: Plenum.
- MacLean, P. D. (1990). "Brain evolution leading to family, play, and the separationcall". *Archives of General Psychiatry*, 42, 404–417.
- Malcolm, W. M., & Greenberg, L. S. (2000). *Forgiveness as a process of change in individual psychotherapy*. In M. E. Mc Cullough, K. I. Pargament & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press.
- Mullet, E., & Giraud, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. Mc Cullough, K. I. Pargament & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press.
- Patterson, D.,&Roth, J. K. (Eds.) (2004). *After-words: Post Holocaust struggles with forgiveness, reconciliation and justice*. Seattle, WA, and London: University of Washington Press.
- Patton, J. (1985). *Is human forgiveness possible? A pastoral care perspective*. Nashville, TN: Abingdon Press.

- Patton, J. (2000). Forgiveness in pastoral care and counselling. In M. E. McCullough, K. I. Pargament & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press.
- Phillips, A. (1998). *The beast in the nursery*. London: Faber.
- Ransley, C. (2004). Be cautious about forgiveness. In C. Ransley & T. Spy (Eds.), *Forgiveness and the healing process: A central therapeutic concern*. Hove and New York: Brunner-Routledge.
- Ransley, C., & Spy, T. (Eds.) (2004). *Forgiveness and the healing process: A central therapeutic concern*. Hove and New York: Brunner-Routledge.
- Rey, J. H. (1986). Reparation. *Journal of the Melanie Klein Society*, 4, 5-35.
- Safer, J. (1999). Must you forgive? *Psychology Today*, July–August.
- Samuels, A. (1989). *The plural psyche, personality, morality and the father*. London and N.York: Routledge.
- Samuels, A. (2004). Personal communication.
- Snaith, N. H. (1950). Grace. In A. Richardson (Ed.), *A theological word book of the bible*. London: SCM Press.
- Sobrinho, J. (1986). Latin America: Place of sin and place of forgiveness. *Concilium*, 184, 12-21.
- Steiner, J. (1996). Revenge and resentment in the 'Oedipus situation'. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77, 433-443.
- Stolorow, R. S. (1971). "On forgiveness". *American Journal of Psychoanalysis*, 31, 102-103.
- Tutu, D. (1999). *No future without forgiveness*. London: Rider Press.
- Tutu, D. (2004). The Longford lecture. 16 February, London. Available at: <<http://www.prisonreformtrust.org.uk/pdf%20files/LngfordLectTutu.pdf>> (accessed 18 February 2004).
- Tutu, D., & Allen, J. (Eds.) (1994). *The rainbow people of God*. London, New York, Toronto, Sydney and Auckland: Doubleday Press.
- Van Oyen Witvliet, C., Ludwig, T. E., & van der Laan, K. L. (2001). "Granting forgiveness or harboring grudges: Implications for emotion, physiology, and health". *Psychological Science*, 12, 117-123.

- Wangh, S. (2005). "Revenge and forgiveness in Laramie", Wyoming. *Psychoanalytic Dialogues*, 15, 1–16.
- Wiesenthal, S. (1998). In H. J. Cajus & B. B. Fetamine (Eds.), *The sunflower: On the possibilities and limits of forgiveness*. New York: Schocken.
- Williams, R. (2002). *Writing in the dust: Reflections on 11th September and its aftermath*. London: Hodder & Stoughton.
- Winnicott, D. W. (1947). Hate in the counter transference. In *Collected Works: Through paediatricst psychoanalysis*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1987.